

Marek Cybulski

"Ojców mowę znać należy : język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840–1920 jako narzędzie kształcenia i wychowania", Aneta Lewińska, Pelplin 2012 : [recenzja]

Acta Cassubiana 14, 297-299

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Cybulski

**Aneta Lewińska, *Ojców mowę znać należy.
Język elementarzy polskich wydawanych
na Pomorzu Gdańskim w latach 1840–1920
jako narzędzie kształcenia i wychowania,***

Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2012,
ss. 326

Dzisiejsze Pomorze Gdańskie, w okresie zaborów wchodzące w skład królestwa Prus, a po zjednoczeniu Niemiec – cesarstwa niemieckiego, jako tzw. Prusy Zachodnie, było według statystyk niemieckich zamieszkane przez ludność polską w 30/40 proc. (odsetek ów rósł i tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej przekroczył 40 proc.), a państwo pruskie/niemieckie, jakkolwiek demokratyczne, nieprzychylnym okiem patrzyło na polską ludność. Początkowo naukę języka polskiego na jego terenie prowadzono w szkołach państwowych, stopniowo ją jednak ograniczano, tak że w latach czterdziestych XIX wieku zaprzestano tych lekcji, a na przełomie XIX i XX wieku (co łączyło się z zapoczątkowanym przez kanclerza Bismarcka kulturkampfem, polegającym na walce z Kościołem katolickim, a więc i polskością) wprowadzono nawet obowiązkową naukę religii po niemiecku, co się spotkało z tzw. strajkami szkolnymi wśród Polaków.

W tej nieprzychylniej dla Polaków i polskości sytuacji rodzimi działacze niepodległościowi wydawali elementarze do nauki języka polskiego, przeznaczone przede wszystkim dla polskich rodziców, na nich bowiem w sytuacji, gdy nie robiła tego szkoła, spoczął obowiązek uczenia dzieci języka polskiego.

W recenzowanej rozprawie autorka zajęła się analizą języka ośmiu elementarzy wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840–1920. Jak zauważyła Jolanta Maćkiewicz, recenzent pracy, prezentowana książka „przybliży teksty stosunkowo mało znane, a niewątpliwie warte poznania”, a także „Autorka stosuje do analizy narzędzia lingwistyki kulturowej (wykorzystuje pojęcie językowego obrazu świata, perspektywy oglądu, rozpatruje płaszczyznę aksjologiczną). W efekcie daje to pogłębiony i wieloaspektowy ogląd materiału i umożliwia wyciągnięcie ciekawych wniosków co do tego, jak elementarze przyczyniały się do kształ-

cenia i wychowywania dzieci polskich w zaborze pruskim” (z ostatniej strony okładki).

Lewińska objęła analizą osiem elementarzy, które w latach, gdy nauka języka polskiego w szkołach była niemożliwa, były wydawane w Toruniu (4 elementarze), Pelplinie (2 elementarze), Grudziądzu (1 elementarz) i Świeciu (1 elementarz). Są to: *Nowy Elementarz Polski, z obrazkami kolorowanymi*, opracowany przez A. Gąsiorowskiego (3 wydania w latach 1844, 1855, 1859), *Elementarz do ćwiczenia się w polskiem czytaniu. Zastosowany ile możności do czytania i pisania jako też glosowania i syllabizowania. W skutku ciągłych spostrzeżeń i doświadczeń i za pomocą na tém znających się nauczycieli, ułożył, wypracował i wydał Franciszek Miernicki, konrektor przy szkole miejskiej w Świeciu* (30 wydań w latach 1846–1896), *Abecadło nowe czyli Książeczka początkowego czytania, z obrazkami kolorowanymi* A. Gąsiorowskiego (3 wydania z lat 1848, 1856, 1884), *Elementarzyk Polski. Z obrazkami malowanymi* A. Gąsiorowskiego (2 wydania z lat 1856 i 1871), *Elementarz polski napisany z polecenia Towarzystwa Moralnych Interesów*. I. Łyskowskiego (wydany w roku 1878 i w latach 1881–1893), *Toruński Elementarz Polski z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkołach niemieckich* (5 różnych wersji o różnej objętości z lat 1896–1911) i *Elementarz polski. Działkom polskim ofiaruje „Gazeta Grudziądzka”* (wiele wydań w latach 1910–1920). Ponadto jeden z tych podręczników, *Elementarz Polsko-niemiecki, oder Polnisch=Deutsches Lesebuch für die utraguistschen Elementarschulen von A. R. Onderka*, tzw. elementarz Onderki, miał 11 wydań na Śląsku, we Wrocławiu, a tylko jedno jego wydanie ukazało się w Pelplinie.

Autorka swe obserwacje na temat pomorskich elementarzy zawarła w czterech rozdziałach. W pierwszym z nich, zatytułowanym *Elementarze jako narzędzie polskiej edukacji na Pomorzu Gdańskim w latach 1840–1920*, pokrótce scharakteryzowała analizowane podręczniki, zaś w trzech następnych rozdziałach pokazała, jak kształtowały one kompetencje językowe ucznia (rozdział 2. pt. *Rola języka elementarzy w kształtowaniu kompetencji językowej polskiego dziecka zagrożonego wynarodowieniem*), wiedzę młodego człowieka (rozdział 3. pt. *Słowo jako narzędzie kształtowania wiedzy o świecie*) i postawy małych czytelników (rozdział 4. pt. *Język elementarzy a kształtowanie świata wartości*). Na końcu rozprawy znajduje się aneks, w którym w ujęciu tabelarycznym szczegółowo opisane zostały wszystkie dostępne dziś egzemplarze badanych elementarzy, a ponadto charakterystyce poddana została liczba wyrazów należących do pięciu wyodrębnionych w elementarzach pól semantycznych (życie rodzinne, życie szkolne, życie w środowisku przyrodniczym i społecznym, życie ludzi w kraju i na świecie, rozwój fizyczny i psychiczny człowieka). Książkę kończą streszczenia angielsko- i niemieckojęzyczne.

W rozdziale drugim Lewińska poddała analizie sposoby poszerzania przez elementarze znajomości rodzimego słownictwa oraz frazemów i tekstów kliszowanych (a więc frazeologizmów, formuł powitalnych i pożegnalnych, przysłów,

powinszowań, rymowanek dziecięcych, zagadek i pieśni oraz modlitw), a także sposoby utrwalania znajomości wśród użytkowników elementarzy modeli gramatycznych (morfologicznych i składniowych). Tu na przykład interesujące jest wykrycie przez autorkę podobieństw między przysłowiami elementarzewymi a przysłowiami zawartymi w wydawnictwach Floriana Ceynowy.

Rozdział trzeci ukazuje obszary rzeczywistości (realnej i transcendentnej), z którymi stykali się młodzi czytelnicy pomorskich elementarzy, językowo utrwalone w prezentowanych podręcznikach. Są to (według tytułów podrozdziałów): *Wieś* (ponieważ analizowane podręczniki przeznaczone były przede wszystkim dla dziecka wiejskiego, podrozdział ten, a zatem i omawiany w nim krąg słownictwa, jest najobszerniejszy), *Miasto, Polska i świat, Wszecławiat, Bóg, Aniołowie i Kościół/kościół*. W podsumowaniu tego rozdziału znalazło się omówienie podstawowych sposobów językowego odzwierciedlenia rzeczywistości charakterystycznych dla pomorskich elementarzy. Należy do nich wyznaczenie elementarzewych centrów wiedzy o świecie (są nimi: przestrzeń, ludzie i ich zajęcia, świat roślin i zwierząt oraz Bóg i Kościół), a także odtworzenie perspektyw opisu świata (w elementarzach pojawiają się następujące perspektywy: potoczna, naukowa, kulturowa, dydaktyczna i religijna).

W rozdziale czwartym autorka przygląda się omawianym elementarzom ze względu na świat wartości, jaki kształtowały one w swych małych czytelnikach. Kolejne podrozdziały przedstawiają wybrane wartości, uobecnione w ich tytułach: *Nauka, Praca, Patriotyzm, Grzeczność, Zdrowie, Miłosierdzie*. Rozdział ten kończy się podrozdziałem podsumowującym, pt. *Językowe środki wyrażania przedstawionych wartości*, w którym ukazane zostały środki leksykalne, morfologiczne i składniowe, za pomocą których autorzy elementarzy wpływali na postawy dzieci uczących się z tych podręczników.

Praca Anety Lewińskiej podejmuje problematykę dotąd nieanalizowaną, poza tym niemalą zasługą autorki było dotarcie do niejednokrotnie trudno dostępnych elementarzy i językoznawcze zanalizowanie ich metodą lingwistyki kulturowej, dzięki czemu ukazane zostało tło kulturowe oraz skomplikowana sytuacja polityczna towarzysząca ich powstaniu. Lewińska dokonuje interesujących odkryć, na przykład dzięki porównaniu przysłów zawartych w elementarzach (przede wszystkim w elementarzu Miernickiego) z przysłowiami kaszubskimi zebranymi przez Floriana Ceynowę, a zanalizowanymi przez Justynę Pomierską, okazało się, że są między nimi liczne podobieństwa.

Można tę książkę polecić nie tylko językoznawcom i historykom, lecz również szerokim kręgom czytelników zainteresowanych Pomorzem oraz jego historią i kulturą.